

สิทธิและหน้าที่ของวัดตามกฎหมายในฐานะผู้จัดการมรดก
และผู้จัดการศพของพระภิกษุ*

LEGAL RIGHT AND DUTY AS AN ADMINISTRATOR AND A PERSON ARRANGING
FOR THE FUNERAL OF A BUDDHIST MONK

วรพจน์ ถนอมกุล

Worapote Thanomkul

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

E-mail: Worapote4250@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัญหากฎหมาย ศึกษาถึงสภาพความเป็นมา แนวคิด ในการตกทอดมรดก และศึกษาถึงกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินมรดกของพระภิกษุผู้มรณภาพ โดยการเปรียบเทียบกฎหมายมรดกของต่างประเทศกับกฎหมายมรดกของราชอาณาจักรไทย เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องและสื่อออนไลน์หรือสื่อ อิเล็กทรอนิกส์ รวมทั้งมีการสัมภาษณ์เชิงลึกพระภิกษุและฆราวาส โดยการเลือกแบบเจาะจง เป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก เครื่องมือที่ใช้แก่ แบบสัมภาษณ์ การสังเกตแบบมีส่วนร่วมทำการวิเคราะห์ สังเคราะห์ เนื้อหาและเปรียบเทียบด้วยวิธีวิเคราะห์ข้อมูลในเชิงพรรณนา โดยใช้เทคนิคการ วิเคราะห์เนื้อหาเพื่อนำไปสรุปเป็นองค์ความรู้ใหม่

ผลการวิจัย พบว่าปัญหาที่เกิดขึ้นเนื่องมาจากกฎหมายที่ใช้บังคับอยู่ได้แก่ ประมวล กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 บัญญัติไว้มืดมนในเรื่องผู้มีอำนาจและหน้าที่ในการ จัดการมรดกและการจัดการศพของพระภิกษุผู้มรณภาพ และพบว่าสมควรแก้ไขกฎหมายให้ สอดคล้องกับแนวคิดในการตกทอดทางมรดกทั้งทรัพย์สินและความรับผิดชอบไปยังผู้รับมรดก โดยต้องมีมาตรการอื่นๆมาใช้ร่วมกันกับการบังคับใช้กฎหมายที่แก้ไขปรับปรุงใหม่ ได้แก่ การ ส่งเสริมให้ความรู้ทางกฎหมาย โดยเฉพาะกฎหมายมรดกแก่พระสงฆ์ฆราวาสทุกระดับ เจ้าอาวาส วัดต่างๆทุกวัดทั่วราชอาณาจักรไทยด้วยวิธีการต่างๆเช่นการจัดการอบรม การสัมมนาทาง กฎหมาย เป็นต้น

คำสำคัญ: วัด; ผู้จัดการมรดก; พระภิกษุ

Abstract

The objectives of this research were to study the legal problems, study the conceptual thoughts in relation to inheritance and to study laws concerned with inheritance of the passed away monks and the comparison of inheritance laws of foreign countries with the Laws of Thailand. This research is a Qualitative Research which was analyzed data from the relevant documents and the on-line or electronic matter as well as in-depth interviews to Buddhist monks and laymen by purposive sampling, together with questionnaire, participant observation analysis, synthesis and compare by the descriptive and content analysis method which lead to the new knowledge.

As from the research, it is found that the problems occur because the rules of the Civil and Commercial Code, article 1623 is not clear concerning the person who has been authorized to arrange the assets and funeral of the passed away monk. Moreover, it is found that it should have to amend the law comply with the conceptual thought of inheritance which is inherited both assets and responsibility and other measures included with the new law. It means to educate legal knowledge especially the Law of Succession to all levels of the authoritative monk, especially the abbots of all monastery in the Kingdom of Thailand, for example, the legal training and legal seminar, etc.

Keywords: Monastery; Administrator; A Buddhist Monk

บทนำ

นับแต่โบราณกาลมาจนถึงปัจจุบัน พระพุทธศาสนาได้อยู่เคียงคู่กับสังคมไทยและคนไทยมาโดยตลอดโดยมีพระภิกษุเป็นตัวแทนของพระพุทธศาสนา ทำหน้าที่เผยแผ่พระธรรมคำสั่งสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสืบต่อเรื่อยมา แต่อย่างไรก็ตามนอกจากพระภิกษุจะต้องปฏิบัติตามภายใต้หลักพระธรรมวินัยโดยเคร่งครัดแล้ว พระภิกษุยังต้องอยู่ภายใต้บังคับของกฎหมายทางโลกหรือกฎหมายบ้านเมืองที่ฝ่ายอาณาจักรบัญญัติขึ้นทุกฉบับด้วย (พระครูวรกิจสุนทร, 2558) โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับทรัพย์สินหรือทรัพย์มรดกของพระภิกษุนั้นประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ได้บัญญัติไว้รวม 3 มาตราคือมาตรา 1622 ถึงมาตรา 1624 ซึ่งที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับงานวิจัยนี้เฉพาะมาตรา 1623 ที่ได้บัญญัติไว้ว่า ทรัพย์สินของพระภิกษุที่ได้มาในระหว่างเวลาที่อยู่ในสมณเพศนั้น เมื่อพระภิกษุถึงแก่กรรมภาพให้ตกเป็นสมบัติของวัดที่เป็นภูมิลำเนาของพระภิกษุนั้น เว้นไว้แต่พระภิกษุนั้นจะได้จำหน่ายไประหว่างมีชีวิตหรือโดยพินัยกรรม (สมยศ เชื้อไทย, 2549)

ปัญหาสำคัญในปัจจุบันนี้มีคดีข้อพิพาทหลายคดีที่มีสาเหตุมาจากทรัพย์สินหรือทรัพย์สินมรดกที่พระภิกษุได้รับมาในระหว่างเวลาที่อยู่ในสมณเพศจนถึงแก่มรณภาพตามมาตรา 1623 ดังกล่าวข้างต้น พระภิกษุรูปใดไม่ยกทรัพย์สินที่ได้รับมาตามมาตรา 1623 ให้แก่บุคคลอื่นไปโดยการจำหน่ายจ่ายโอน หรือโดยพินัยกรรมระหว่างที่มีชีวิตอยู่แล้ว ทรัพย์สินทุกอย่างทุกรายการที่พระภิกษุได้รับมาระหว่างที่บวชจนถึงแก่มรณภาพต้องตกเป็นกรรมสิทธิ์ของวัดในทันทีโดยผลทางกฎหมายตามมาตรา 1623 นี้ โดยไม่อาจโต้เถียงหรือเจรจาประนีประนอมใดๆได้ แต่มาตรา 1623 ซึ่งบัญญัติอยู่ในบรรพ 6 ของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์และใช้บังคับมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 จนถึงปัจจุบันนี้ ยังไม่เคยได้รับการปรับปรุงแก้ไขในเนื้อหาบริบทให้เข้ากับสภาพสังคมไทยที่เปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใดเลย จึงยังมีความไม่ชัดเจนในเนื้อหาของกฎหมายโดยเฉพาะมาตรา 1623 ไม่มีบทบัญญัติในเรื่องสิทธิและหน้าที่ในการจัดการมรดกและในการจัดการทำศพให้แก่พระภิกษุผู้มรณภาพว่าจะเป็นวัดหรือบุคคลอื่นใดให้ทำหน้าที่ดังกล่าวนี้ เช่นกรณีของพระเทพวิทยาคมหรือ หลวงพ่อคูณ ปริสุทโธ ซึ่งก่อนที่จะมรณภาพ หลวงพ่อคูณได้ทำพินัยกรรมกำหนดเรื่องทรัพย์สินหรือมรดกของท่านไว้ รวมทั้งการจัดการกับสรีระสังขารของท่านหรือการจัดการทำศพไว้โดยชัดเจน มิฉะนั้นคงต้องเกิดปัญหาพิพาทฟ้องร้องกันอีกมากมายหลายคดี ทั้งในเรื่องจัดการทรัพย์สินมรดกและการจัดการทำศพของท่านตามมาภายหลังจากที่ท่านมรณภาพอย่างแน่นอน

เนื่องจากกฎหมายมรดกของไทยที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินหรือทรัพย์สินมรดกของพระภิกษุไม่สามารถนำมาปรับใช้ได้อย่างชัดเจน ดังนั้นเมื่อพระภิกษุรูปใดมรณภาพลงก็มักจะมีทายาทของพระภิกษุที่มรณภาพมาเรียกร้องทรัพย์สินหรือทรัพย์สินมรดก ซึ่งในกรณีเช่นนี้หากวัดโดยเจ้าอาวาสไม่รู้หรือไม่เข้าใจว่าประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 ได้บัญญัติให้ทรัพย์สินที่พระภิกษุได้รับมาในระหว่างที่อยู่ในสมณเพศทั้งหมดตกเป็นกรรมสิทธิ์ของวัดที่เป็นภูมิลำเนาหรือวัดที่เป็นแหล่งพำนักประจำของพระภิกษุในทันทีที่พระภิกษุถึงแก่มรณภาพ เว้นแต่กรณีที่พระภิกษุได้จำหน่ายไปโดยการขาย ยกให้ หรือทำพินัยกรรมให้แก่บุคคลอื่นไปแล้วตั้งแต่เมื่อยังมีชีวิตอยู่ จึงมีอยู่บ่อยครั้งที่วัดโดยเจ้าอาวาสกลัวข้อครหาว่าโกงเงินพระภิกษุที่มรณภาพ จึงยกทรัพย์สินของพระภิกษุทั้งหมดหรือบางส่วนแก่ทายาทไปอันอาจจะทำให้เจ้าอาวาสมีความผิดกฎหมายอาญาในฐานะลักทรัพย์หรือยักยอกทรัพย์ของวัด เพราะทรัพย์สินเหล่านั้นตกเป็นของวัดแล้วโดยผลของกฎหมายในทันทีที่พระภิกษุมรณภาพ และอีกประเด็นหนึ่งคือ กฎหมายไม่ได้บัญญัติไว้โดยชัดเจนเมื่อพระภิกษุมรณภาพลง ใครมีสิทธิเป็นผู้จัดการมรดกและเป็นผู้จัดการทำศพของพระภิกษุ ทำให้เกิดข้อพิพาทระหว่างวัดกับทายาทของพระภิกษุผู้มรณภาพได้ จากสภาพปัญหาดังกล่าว เป็นเหตุจูงใจให้ผู้วิจัยทำการศึกษาเอกสารต่างๆ ถึงประวัติที่มาและแนวความคิดกฎหมายและคำพิพากษาศาลฎีการวมทั้งทฤษฎีและหลักเกณฑ์ต่างๆเกี่ยวกับการตกทอดทางมรดกทั้งประเทศในระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษรและระบบกฎหมายจารีตประเพณีของต่างประเทศรวมทั้งกฎหมายมรดกของราชอาณาจักรไทยตั้งแต่สมัย

สุโขทัย ออยุธยา ธนบุรี เรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ จนถึงปัจจุบันนี้ รวมถึงการสัมภาษณ์เชิงลึก เพื่อให้ได้มาซึ่งแนวทางหรือมาตรการในการป้องกันและแก้ไขปัญหาคอพิพาทดังกล่าวข้างต้น ระหว่างทายาทของพระภิกษุผู้มรณภาพกับวัดที่เป็นภูมิลำเนาของพระภิกษุ หรือระหว่างวัดกับวัด ว่าใครเป็นผู้มีสิทธิและหน้าที่ตามกฎหมายในฐานะผู้จัดการมรดกและผู้จัดการทำศพของพระภิกษุ

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาปัญหากฎหมายกรณีพิพาทระหว่างวัดกับทายาทของพระภิกษุผู้มรณภาพ และระหว่างวัดด้วยกันเอง ในเรื่องสิทธิและหน้าที่ของวัดตามกฎหมาย ในฐานะผู้จัดการมรดกและผู้จัดการทำศพของพระภิกษุผู้มรณภาพ
2. ศึกษาถึงสภาพความเป็นมา แนวคิดในการตกทอดมรดกและกฎหมายที่เกี่ยวข้อง
3. ศึกษาถึงกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินมรดกของพระภิกษุผู้มรณภาพ โดยการเปรียบเทียบกฎหมายมรดกของต่างประเทศกับกฎหมายมรดกของราชอาณาจักรไทย รวมทั้งคำพิพากษาศาลฎีกาเพื่อหาแนวทางและข้อเสนอแนะเพื่อป้องกันและแก้ไขข้อพิพาทที่เกี่ยวกับสิทธิและหน้าที่ของวัดในฐานะผู้จัดการมรดกและผู้จัดการทำศพของพระภิกษุ

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็น การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ทางนิติศาสตร์ซึ่งได้ดำเนินการวิจัยในลักษณะการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยการแบ่งออกเป็น 2 ขั้นตอนดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) โดยการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นต้น (Primary Source) ได้แก่กฎหมาย ระเบียบ ข้อบังคับ คำพิพากษาของศาล คำวินิจฉัยของศาล จดหมายเหตุ หนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ วารสาร บทความ รายงานการวิจัย วิทยานิพนธ์ วิทยานิพนธ์ และเอกสารชั้นรอง (Secondary Source) ที่เผยแพร่ในลักษณะข้อมูลออนไลน์จากเว็บไซต์ต่าง ๆ

ขั้นตอนที่ 2 การวิจัยภาคสนาม (Field Research) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จากผู้ทรงคุณวุฒิ ตลอดจนบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องจากประชากร 3 กลุ่ม โดยการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ดังนี้

1) กลุ่มพระภิกษุอาวุโส ที่มีพรรษา 30 ขึ้นไป และดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาส จำนวน 5 รูป

2) กลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้เชี่ยวชาญทางกฎหมาย ประกอบด้วย ผู้พิพากษา พนักงานอัยการ ทนายความ อาจารย์ นักวิชาการ ผู้บริหารและเจ้าหน้าที่ของส่วนราชการหรือหน่วยงานภาครัฐ จำนวน 5 คน

3) กลุ่มประชาชนผู้ทรงคุณวุฒิและพระภิกษุทั่วไป จำนวน 5 รูป/คน สำหรับขอบเขตด้านพื้นที่ได้แก่กรุงเทพมหานครและจังหวัดใกล้เคียง เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยประกอบด้วยแบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง จำนวน 7 ข้อ ประกอบกับวิธีการสนทนาเจาะลึกแบบมีส่วนร่วม และการสังเกตปฏิบัติการให้ผู้สัมภาษณ์ โดยลักษณะคำถามที่ใช้เป็นคำถามลักษณะปลายเปิด เพื่อให้ผู้สัมภาษณ์มีโอกาสและอิสระในการตอบคำถาม โดยมีการขออนุญาตบันทึกเสียงไว้ การติดต่อผู้สัมภาษณ์มีการนัดหมายล่วงหน้า ระยะเวลาการสัมภาษณ์ท่านละ 1 ชั่วโมง

วิธีวิเคราะห์ข้อมูลในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะได้นำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้องต่างๆ รวมทั้งข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้ทรงคุณวุฒิ และประชากรที่รวบรวมได้ทั้งหมดมาทำการวิเคราะห์ สังเคราะห์ และเปรียบเทียบกับวิธีวิเคราะห์ข้อมูลในเชิงพรรณนา (Descriptive) โดยใช้เทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เพื่อนำไปสรุปเป็นองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยและสรุปอภิปรายผลและข้อเสนอแนะต่อไป

ผลการวิจัย

ผลการศึกษาและวิเคราะห์ในงานวิจัยนี้สามารถนำสรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ได้เป็นลำดับดังนี้

1. ในกรณีปัญหาข้อพิพาทระหว่างทายาทของพระภิกษุที่มรณภาพกับวัดที่เป็นภูมิลาเนาของพระภิกษุนั้น พบว่า โดยทั่วไปเมื่อมีพระภิกษุที่พำนักเป็นประจำอยู่ในวัดมรณภาพลงเจ้าอาวาสวัดนั้นมักจะทำการตรวจทรัพย์สินของพระภิกษุเป็นลำดับแรก และหากเจ้าอาวาสมีความรู้กฎหมายตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 ที่บัญญัติหลักเกณฑ์ ไว้ว่าทรัพย์สินที่พระภิกษุได้รับมาในระหว่างที่ยังอยู่ในสมณเพศ คือ ช่วงที่บวชจนถึงวันที่มรณภาพนั้นกฎหมายให้ตกเป็นกรรมสิทธิ์แก่วัดที่เป็นภูมิลาเนาของพระภิกษุที่มรณภาพ เว้นไว้แต่ถ้าเป็นทรัพย์สินที่พระภิกษุได้ยกให้ ขายหรือทำพินัยกรรมยกให้บุคคลอื่นไปแล้วก็ให้เป็นไปตามนั้น คือกฎหมายยกเว้นให้ตกทอดไปยังทายาทไม่ได้ตกเป็นกรรมสิทธิ์แก่วัดแต่อย่างใด เจ้าอาวาสที่รู้กฎหมายดีก็จะนำทรัพย์สินของพระภิกษุที่มรณภาพลงบัญชีของวัดได้เลย แต่หากเป็นกรณีอสังหาริมทรัพย์หรืออสังหาริมทรัพย์ที่ต้องจดทะเบียน วัดโดยเจ้าอาวาสจะต้องมอบอำนาจให้ไวยาวัจกรวัดหรือ บุคคลอื่นใดไปร้องขอให้ศาลแต่งตั้งวัดเป็นผู้จัดการมรดกของพระภิกษุที่มรณภาพนั้นเสียก่อน จึงจะทำการโอนทางทะเบียนทรัพย์สินเหล่านั้นได้ แต่อย่างไรก็ตามต้องถือว่าเมื่อพระภิกษุมรณภาพทรัพย์สินที่พระภิกษุได้รับมาระหว่างที่อยู่ในสมณเพศและไม่ได้ยกให้ผู้อื่นหรือทำพินัยกรรมไว้ตั้งแต่เมื่อมีชีวิตตกเป็นกรรมสิทธิ์แก่วัดในทันทีที่พระภิกษุมรณภาพโดยผลทางกฎหมายมาตรา 1623 นี้ ไม่ว่าจะเป็น อสังหาริมทรัพย์หรืออสังหาริมทรัพย์ประเภทใดก็ตาม อย่างไรก็ตามเนื่องจากมาตรา 1623 ได้บังคับใช้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 จนถึงปัจจุบันนี้ เป็นเวลา 80 ปีเศษแล้ว จึงสมควรที่ทำการปรับปรุงแก้ไขให้ครอบคลุมและชัดเจน โดยให้วัดที่เป็น

ภูมิลำเนาของภิกษุที่มรณภาพ มีสิทธิและหน้าที่เป็นผู้จัดการมรดกและเป็นผู้จัดการทำศพหรือจัดการงานศพให้แก่พระภิกษุที่มรณภาพนั้น ก็จะเป็นประโยชน์แก่วัดในการจัดการทั้งทรัพย์สินและจัดการทำศพของพระภิกษุได้อย่างถูกต้อง โดยมีกฎหมายให้อำนาจรับรอง สามารถจะอ้างกับทายาทของพระภิกษุได้ว่าวัดมีกฎหมายบัญญัติให้อำนาจไว้ ทายาทจะได้ไม่ต้องไปฟ้องร้องวัดเป็นคดีความให้เสียทั้งเวลาและค่าใช้จ่าย และบางคดีพิพาทกันจนถึงชั้นศาลฎีกา เพราะเมื่อกฎหมายบัญญัติไว้ไม่ชัดเจน คู่ความทั้งสองต่างฝ่ายจึงมักตีความกฎหมายเข้าข้างประโยชน์ฝ่ายตนเป็นสำคัญ เช่น คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 546/2523 ศาลฎีกาวินิจฉัยว่า พระภิกษุผู้มรณภาพไม่มีทรัพย์สินเป็นมรดก ไม่ได้ตั้งผู้จัดการมรดกหรือบุคคลอื่นให้จัดการทำศพโดยเฉพาะ ไม่ได้ทำพินัยกรรมยกทรัพย์สินให้แก่ผู้ใด และไม่มีกฎหมายใดให้อำนาจแก่วัดที่พระภิกษุจำพรรษาขณะมรณภาพมีอำนาจ และหน้าที่จัดการศพไว้ ดังนั้น อำนาจและหน้าที่ดังกล่าวจึงตกให้แก่โจทก์ผู้เป็นทายาทโดยธรรมของพระภิกษุผู้มรณภาพ หรือ คำพิพากษาศาลฎีกาที่ 2267/2563 ศาลฎีกาวินิจฉัยว่า พระครู อ.มีทายาทเหลืออยู่คนเดียวคือ โจทก์ โจทก์จึงเป็นผู้หนึ่งที่มีอำนาจหน้าที่จัดการศพของพระครู อ.ได้ แต่พระครู อ.บวชอุทิศตนอยู่ในวัดของจำเลยที่ 1.มานานถึง 50 พรรษา จึงเป็นการสมควรมากกว่าที่วัดจำเลยที่ 1 จะเป็นผู้ดำเนินการเกี่ยวกับสรีระสังขารของพระครู อ.ต่อไป

2. กฎหมายมรดกที่เป็นลายลักษณ์อักษรมีมาตั้งแต่อาณาจักรโรมัน เมื่อ 450 ปี ก่อนคริสตกาล โดยปรากฏอยู่ในโต๊ะที่ 5 ของกฎหมาย 12 โต๊ะ (Law of Twelve Tables) มีหลักเกณฑ์แนวคิดว่าการตกทอดทางมรดกสู่ทายาทนั้น เป็นการตกทอดมรดกในทันทีที่เจ้ามรดกตายโดยทางพินัยกรรมหรือโดยทางทายาทโดยธรรม ทายาทไม่ต้องแสดงเจตนาเข้ารับมรดกเสียก่อนแต่อย่างใด และการตกทอดนี้ตกทอดไปทั้ง กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินรวมทั้งสิทธิและหน้าที่ในทรัพย์สินของเจ้ามรดกนั้นด้วย เรียกว่าการตกทอดมรดกตามหลัก Universal Succession คือตกทอดไปยังทายาททันทีพร้อมกันทั้งทรัพย์สินและหน้าที่ความรับผิดชอบส่วนเรื่องสิทธิและหน้าที่ในการจัดการมรดกและจัดการทำศพของเจ้ามรดกนั้น กฎหมายโรมันกำหนดให้ทายาทผู้ตายเท่านั้นทำหน้าที่จัดการทรัพย์สินและจัดการทำศพของเจ้ามรดก และทายาทผู้จัดการทำศพจะต้องจัดงานรำลึกถึงเจ้ามรดกทุกปีเรื่อยไปอีกด้วย (ศันันท์ภรณ์ โสถิพันธุ์, 2559) และต่อมาแนวคิดของกฎหมายมรดกนี้ ก็ตกทอดมายังประเทศในทวีปยุโรป ได้แก่กฎหมายมรดกของสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี สาธารณรัฐฝรั่งเศส สมาพันธรัฐสวิส เป็นต้น จนกระทั่ง เมื่อราว พ.ศ. 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้นำกฎหมายแบบลายลักษณ์อักษรหรือที่เรียกในสมัยนั้นว่า กฎหมายแบบโบคัต หรือประมวลกฎหมาย (Civil Law System or Codified Law System) (สุรพล ไตรเวทย์, 2550) มาใช้เป็นต้นแบบในการยกร่างประมวลกฎหมายต่างๆ ของไทย สำหรับกฎหมายมรดกของไทยอยู่ใน บรรพที่ 6 ของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ที่ยกร่างสำเร็จและประกาศใช้บังคับมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 กฎหมายมรดกของไทยในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มีส่วนผสมของ

กฎหมายโรมัน ประมวลกฎหมายแฟงเยอรมัน ประมวลกฎหมายแฟงฝรั่งเศส รวมกับกฎหมายมรดกของไทย ที่ตกทอดมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ มาจนถึงปัจจุบัน โดยมีแนวคิดในเรื่องการตกทอดมรดกตามหลัก Universal Succession เช่นกัน คือ ตกทอดไปยังทายาทในทันทีโดยผลของกฎหมายเมื่อเจ้ามรดกตาย ส่วนมรดกก็ตกไปยังทายาททั้งในส่วนของทรัพย์สินรวมทั้งสิทธิหน้าที่และความรับผิดชอบพร้อมกันและโดยไม่ต้องให้ทายาทเข้าแสดงเจตนารับมรดกก่อนแต่อย่างใด สำหรับการแต่งตั้งผู้จัดการมรดกและผู้จัดการศพให้แก่เจ้ามรดกนั้น กฎหมายมรดกไทยก็ไม่ได้บังคับให้ต้องมีการแต่งตั้งผู้จัดการมรดกเป็นผู้เข้าแสดงเจตนารับมรดกด้วยและก็ได้บังคับให้ต้องมีผู้จัดการศพ แต่หากทายาทประสงค์จะให้ผู้จัดการศพก็สามารถร้องขอให้ศาลแต่งตั้งได้ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1649 ทั้งนี้ในกรณีทรัพย์สิน หรือทรัพย์สินมรดกของพระภิกษุ ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มีบัญญัติไว้รวมสามมาตราได้แก่มาตรา 1622 ถึงมาตรา 1624 แต่ในเนื้อหาของบริบทกฎหมายทั้งสามมาตรานี้ก็ไม่ได้กล่าวถึงสิทธิและหน้าที่ของวัดในฐานะผู้จัดการมรดกและผู้จัดการศพของพระภิกษุแต่อย่างใด

3. กฎหมายมรดกของต่างประเทศในเรื่องการตกทอดทางมรดกมีแนวความคิด 2 แบบไม่เหมือนกัน กล่าวคือ ในประเทศที่ใช้ระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษรซึ่งมีที่มาจากกลุ่มกฎหมายโรมัน ได้แก่สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี สาธารณรัฐฝรั่งเศส รวมทั้งราชอาณาจักรไทย การตกทอดทางมรดกเป็นไปตามหลัก Universal Succession ซึ่งแตกต่างไปจากประเทศที่ใช้ระบบกฎหมายจารีตประเพณี (Common Law System) ได้แก่ ประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นแม่บทการตกทอดทางมรดกที่ไม่ได้เป็นไปตามหลัก Universal Succession กล่าวคือเมื่อเจ้ามรดกตายทายาทจะต้องตั้งผู้จัดการมรดกให้เข้าแสดงเจตนารับมรดกเสียก่อนและผู้จัดการมรดกจึงจะโอนกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินมรดกให้แก่ทายาทอีกทอดหนึ่ง ผู้จัดการมรดกจึงมีความหมายสำคัญในประเทศอังกฤษและประเทศที่ใช้ระบบกฎหมายจารีตประเพณี สำหรับราชอาณาจักรไทย มีกฎหมายมรดกมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ตามลำดับ ดังปรากฏอยู่ในพระอัยการลักษณะมรดกของกฎหมายตราสามดวง จนมาถึงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 6 ว่าด้วยมรดก ที่บังคับใช้มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2478 จนถึงปัจจุบัน ถึงแม้กฎหมายมรดกไทยจะไม่ได้บังคับให้ต้องร้องขอให้ศาลแต่งตั้งผู้จัดการมรดกและแสดงเจตนารับมรดกเสียก่อนเหมือนในประเทศอังกฤษ แต่โดยสภาพความเป็นจริงปัจจุบันในทางปฏิบัติโดยเฉพาะหน่วยราชการ หรือ สถาบันการเงิน ธนาคาร ที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินมรดก จะไม่ยินยอมโอนทรัพย์สินมรดกให้แก่ทายาท หากไม่มีคำสั่งศาลที่แต่งตั้งให้เป็นผู้จัดการมรดกมาแสดง พร้อมหลักฐานหนังสือรับรองจากศาลว่าคดีที่ร้องขอแต่งตั้งผู้จัดการมรดกถึงที่สุดแล้วมาแสดงด้วย แม้แต่กรณีที่มีพินัยกรรมก็ตาม

4. จากผลการศึกษาภาคสนามโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก พบว่าสาเหตุปัญหาสำคัญคือ ความไม่รู้กฎหมายของประชาชนที่เป็นทายาทของพระภิกษุที่มรณภาพ และที่สำคัญคือเจ้า

อวาสวัดต่างๆ และพระภิกษุทั่วไป รวมทั้งพระภิกษุที่มรณภาพก็ไม่ทราบว่าจะมรดกกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 ได้บัญญัติให้ทรัพย์มรดกของพระภิกษุเฉพาะทรัพย์สินที่พระภิกษุได้รับมรดกอยู่ระหว่างอยู่ในสมณเพศตกเป็นของวัดในทันทีที่พระภิกษุมรณภาพ แต่มาตรา 1623 ก็ไม่ได้บัญญัติโดยชัดแจ้งว่าให้วัดมีสิทธิและหน้าที่ในการเป็นผู้จัดการมรดกและเป็นผู้จัดการทำศพให้แก่พระภิกษุ จนเกิดเป็นข้อพิพาทขึ้นบ่อยครั้ง

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาค้นคว้าในงานวิจัยนี้ พบว่า ผลการวิจัยในกรณีที่เกิดปัญหาข้อพิพาทระหว่างทายาทของพระภิกษุที่มรณภาพกับวัดที่เป็นภูมิลำเนาของพระภิกษุ เนื่องมาจากกฎหมายที่บังคับกับทรัพย์สินหรือทรัพย์มรดกของพระภิกษุ คงมีเฉพาะประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 ที่บัญญัติให้ทรัพย์สินที่พระภิกษุได้รับมาในระหว่างที่อยู่ในสมณเพศคือช่วงที่บวช จนถึงวันมรณภาพนั้น ให้ตกเป็นกรรมสิทธิ์แก่วัดที่เป็นภูมิลำเนาของพระภิกษุ ผู้มรณภาพนั้น เว้นไว้แต่ว่าพระภิกษุจะได้ทำการจำหน่ายทรัพย์สินนั้น โดยการขายหรือยกให้หรือทำพินัยกรรมยกให้ผู้ใดไปในช่วงที่ยังมีชีวิตอยู่ ก็ให้เป็นไปตามนั้น ทรัพย์สินส่วนนั้นไม่ตกเป็นของวัดแต่อย่างใด แต่ในทางปฏิบัติพบว่าเจ้าอวาสวัดหลายแห่งกลับยอมส่งมอบทรัพย์สินดังกล่าวนี้ให้แก่ทายาทของพระภิกษุไปหมดหรือบางส่วน ทั้งนี้ โดยมีเหตุผลว่า ไม่เข้าใจว่าจะต้องปฏิบัติอย่างไรจึงจะถูกต้องตามกฎหมาย เพราะเจ้าอวาสส่วนใหญ่มิมีความรู้ทางกฎหมาย โดยเฉพาะประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 นี้ และมาตรา 1623 นี้ ก็ไม่ได้บัญญัติไว้ให้ชัดเจนว่า ให้วัดมีสิทธิและหน้าที่ตามกฎหมายนี้ในการจัดการทรัพย์มรดกและการจัดการทำศพให้แก่พระภิกษุที่มรณภาพ ทำให้วัดหลายๆ แห่งเสียสิทธิอันพึงมีพึงได้ตามกฎหมายไป

จากการศึกษาที่ได้ในงานวิจัยนี้พบว่า มีผู้ทำการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สิน หรือทรัพย์มรดกของพระภิกษุ ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1622 นี้ มาตรา 1623 และมาตรา 1624 อยู่บ้าง แต่เป็นการศึกษาวิจัยในประเด็นอื่นที่ไม่ใช่เรื่องสิทธิและหน้าที่ของวัดในการจัดการมรดกและการจัดการทำศพของพระภิกษุที่มรณภาพ ดังนี้

ไพบูลย์ นิลรัตน์โกศล ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ทรัพย์มรดกของพระภิกษุ” แต่เป็นประเด็นเรื่องทรัพย์สินที่ได้มาหลังจากที่พระภิกษุมรณภาพ เช่น เงินบริจาคช่วยงานศพ เงินที่ได้จากการให้เข้าวัดอุ้มงคลของพระภิกษุ เป็นทรัพย์มรดกหรือไม่ และต้องตกได้แก่ใคร (ไพบูลย์ นิลรัตน์โกศล, 2558)

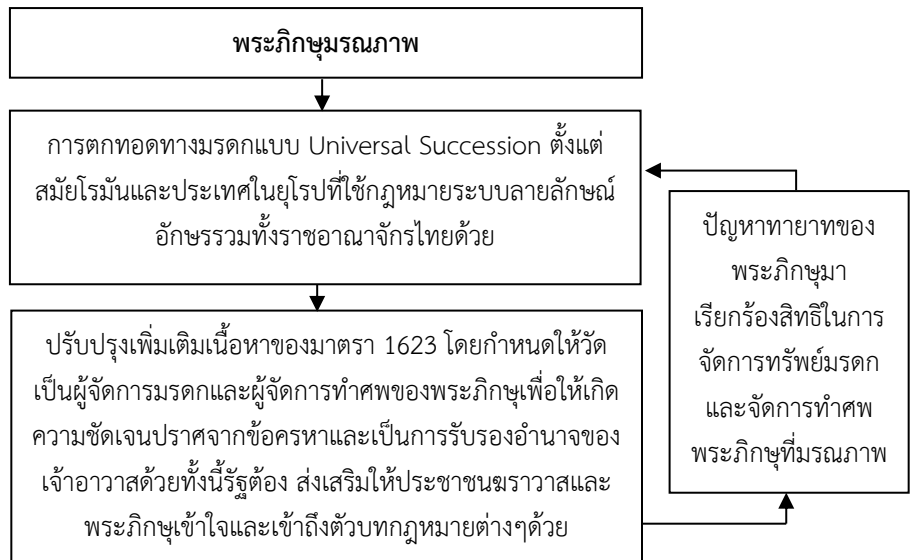
มนัสวี เพชรย้อย ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การจำกัดสิทธิของพระภิกษุในการเรียกร้องเอาทรัพย์มรดก” เป็นการศึกษาเรื่องสิทธิของพระภิกษุในการเรียกร้องเอาทรัพย์มรดกของผู้อื่น ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1622 (มนัสวี เพชรย้อย, 2558)

จาตุรนต์ ชุ่มชมภู ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ความสัมพันธ์ทางทรัพย์สินระหว่างสามีภรรยา และการตกทอดทรัพย์สินของพระภิกษุ” เป็นการศึกษาในประเด็นเรื่องชายที่ออกบวชในขณะที่มีภรรยาถูกต้องตามกฎหมายอยู่แล้ว ไม่มีกฎหมายบัญญัติให้การสมรสสิ้นสุดลง ทำให้เกิดปัญหากับสินสมรสที่เกิดขึ้นในระหว่างที่ชายอยู่ในสมณเพศ เพราะกฎหมายให้สันนิษฐานว่า ทรัพย์สินที่ชายได้มาในขณะที่อยู่ในสมณเพศจนถึงแก่กรรมภาพ ถือเป็นสินสมรสตามกฎหมาย จะขัดกับประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 หรือไม่ (จาตุรนต์ ชุ่มชมภู, 2557)

ทั้งนี้ จากการศึกษากฎหมายมรดกของต่างประเทศ ที่มีอิทธิพลต่อการยกร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 6 เรื่องมรดก พบว่ากฎหมายมรดกของไทยได้รับแนวคิดเรื่องการตกทอดทางมรดกมาจากประเทศที่ใช้ระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษร ซึ่งมีที่มาจากกลุ่มกฎหมายโรมัน ตามหลัก Universal Succession คือการตกทอดไปยังทายาททั้งทรัพย์สินและความรับผิดชอบพร้อมกันในพื้นที่ ที่เจ้ามรดกตาย โดยไม่ต้องให้ทายาทเข้าแสดงเจตนารับมรดกก่อนแต่อย่างใด กล่าวคือ ทายาทต้องรับมรดกไปทั้งสิทธิและหน้าที่ได้แก่สิทธิในทรัพย์สินมรดก และหน้าที่รับผิดชอบในหนี้สินของเจ้ามรดก รวมทั้งการจัดทำศพให้แก่เจ้ามรดกอย่างสมฐานะอีกด้วย เพราะการจัดทำศพหรือการจัดการงานศพในทัศนคติของชาวไทยพุทธ นอกจากจะเป็นการบำเพ็ญกุศลให้แก่ผู้ตายแล้ว ยังเป็นการทำนุบำรุงวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามที่มีมาตั้งแต่สมัยโบราณกาล จนคนไทยได้ให้ความสำคัญและยึดถือปฏิบัติเป็นพิธีรีตองเรื่อยมา แนวคิดนี้สอดคล้องกับผลงานวิจัยเรื่อง “พัฒนาด้านภูมิปัญญาและความเชื่อในพิธีกรรมเกี่ยวกับการตายของคนจังหวัดร้อยเอ็ด” (ไสว เสนาราชภูร, 2550) จึงเป็นเหตุผลอันดีที่วัดซึ่งเป็นภูมิลำเนาของพระภิกษุจะต้องมีหน้าที่และความรับผิดชอบในการจัดการทำศพให้แก่พระภิกษุที่มรณภาพลงในวัดที่พำนักเป็นหลักแหล่งนั้น เพราะหากพระภิกษุมิทรัพย์สินมรดกก็ให้ตกแก่วัดโดยผลทางกฎหมายตามหลัก Universal Succession เช่นกัน

องค์ความรู้จากการวิจัย

จากการศึกษาวิจัย “เรื่องสิทธิและหน้าที่ของวัดตามกฎหมายในฐานะผู้จัดการมรดก และผู้จัดการทำศพของพระภิกษุ” สามารถสังเคราะห์เป็นรูปแบบหรือโมเดลได้ดังนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้ จากการวิจัย

จากภาพที่ 1 สรุปได้ว่า เมื่อมีพระภิกษุมรณภาพลงภายในวัดที่พำนัก จะเกิดการตกทอดทางมรดกแบบ Universal Succession คือ มีการตกทอดทางมรดกไปยังทายาทในทันทีที่พระภิกษุมรณภาพลง ซึ่งเป็นหลักแนวคิดตามกฎหมายที่มีมาตั้งแต่สมัยโรมัน และแพร่หลายไปในประเทศภาคพื้นยุโรปที่ใช้ระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษร (Civil Law System) รวมทั้งเป็นต้นแบบในการยกร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 6 ที่ประกาศใช้มาตั้งแต่ ปีพ.ศ. 2478 จนถึงปัจจุบัน

ต่อมาเกิดปัญหาข้อพิพาทบ่อยครั้งระหว่างทายาทของพระภิกษุที่มรณภาพกับวัด โดยทายาทมักจะมาขอรับทรัพย์สินและสรีระสังขารของพระภิกษุที่มรณภาพ โดยเข้าใจว่าเป็นมรดกตกแก่ทายาท วัดโดยเจ้าอาวาสมักจะไม่ทราบว่าจะต้องปฏิบัติอย่างไร จึงจะถูกต้องตามกฎหมาย เพราะไม่มีความรู้ทางกฎหมาย เจ้าอาวาสบางวัดที่พอทราบอยู่บ้างแต่ก็ไม่แน่ใจว่าวัดต้องดำเนินการในทางศาลเพื่อขอให้ศาลตั้งเป็นผู้จัดการมรดกและผู้จัดการทำศพให้แก่พระภิกษุหรือไม่อย่างไร ทั้งนี้และประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 บัญญัติแต่ให้ทรัพย์สินของทางพระภิกษุที่มรณภาพรับมาในระหว่างที่อยู่ในสมณเพศตกเป็นกรรมสิทธิ์แก่วัดที่เป็นภุมิลาเนาโดยผลของกฎหมายทันทีที่พระภิกษุมรณภาพลง ยกเว้นพระภิกษุจะได้ขาย หรือจำหน่ายจ่ายโอน หรือทำพินัยกรรมยกให้ผู้ใดไปก่อนแล้วก็ให้เป็นไปตามนั้น ดังนั้น เมื่อไม่เข้าข้อยกเว้นทรัพย์สินของพระภิกษุก็ต้องเป็นของวัดที่เป็นภุมิลาเนานั้น แต่ทายาทของพระภิกษุก็ยังมาเรียกร้องจากวัด บางรายถึงขนาดยื่นฟ้องต่อศาลเป็นคดีความจนถึงขึ้นศาลฎีกาหลายคดี

ดังนั้น หากรัฐทำการปรับปรุงแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 ให้ชัดเจน โดยกำหนดให้วัดเป็นผู้จัดการมรดกและเป็นผู้จัดการทำศพของพระภิกษุ ก็จะทำให้มีการรับรองอำนาจให้วัดโดยเจ้าอาวาสมีสิทธิและหน้าที่ตามกฎหมายในฐานะผู้จัดการมรดกและผู้จัดการทำศพได้ในทันทีที่พระภิกษุมรณภาพ และรัฐยังต้องวางมาตรการส่งเสริมให้ประชาชนและพระภิกษุ โดยเฉพาะเจ้าอาวาส มีความรู้ทางกฎหมาย โดยเฉพาะกฎหมายมรดกที่เกี่ยวกับพระภิกษุ ก็จะเป็นการป้องกันและแก้ไขปัญหาทายาทของพระภิกษุ มาเรียกร้องสิทธิในการจัดการทรัพย์สินมรดก และจัดการทำศพพระภิกษุที่มรณภาพให้หมดไปได้

ข้อเสนอแนะ

จากการวิจัยเรื่อง “สิทธิและหน้าที่ของวัดตามกฎหมายในฐานะผู้จัดการมรดกและผู้จัดการทำศพของพระภิกษุ” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ทำการปรับปรุงแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623 โดยเพิ่มเติมข้อความต่อไปนี้เป็นวรรค 2 ของมาตรา 1623 ดังนี้ “ในกรณีที่มรดกทรัพย์สินตามวรรค 1 และพระภิกษุมิได้จำหน่ายทรัพย์สินไปในระหว่างมีชีวิต และไม่ได้ทำพินัยกรรมตั้งบุคคลใดให้เป็นผู้จัดการมรดก ให้วัดที่เป็นภูมิลำเนาของพระภิกษุเป็นผู้จัดการมรดกของพระภิกษุเฉพาะทรัพย์สินนั้น และไม่ว่าพระภิกษุนั้นจะมีทรัพย์สินตกเป็นสมบัติของวัดหรือไม่ก็ตาม ให้วัดนั้นเป็นผู้มีอำนาจหน้าที่จัดการทำศพให้พระภิกษุตามสมควรแก่ฐานานุรูปด้วย”

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

ขอให้รัฐอุปถัมภ์และคุ้มครองพระพุทธศาสนา โดยจัดให้มีการปรับปรุงกฎหมายให้สอดคล้องกับสภาพการณ์และการดำรงชีวิตของพระภิกษุและคฤหัสถ์โดยไม่ชักช้า และดำเนินการให้พระภิกษุและประชาชนเข้าถึงตัวบทกฎหมายต่างๆ ได้โดยสะดวก และสามารถเข้าใจกฎหมายได้ง่ายเพื่อปฏิบัติตามกฎหมายได้อย่างถูกต้องตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 มาตรา 67 และมาตรา 77 โดยเฉพาะกฎหมายที่เกี่ยวกับมรดกของพระภิกษุโดยตรง คือ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1623

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

ควรศึกษาเรื่องทรัพย์สินที่พระภิกษุได้รับมรดกหว่างที่อยู่ในสมณเพศ ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์มาตรา 1623 ควรจะแบ่งแยกให้ชัดเจนว่าเป็นทรัพย์สินที่ได้มาเป็นการส่วนตัวของพระภิกษุโดยแท้เช่น เงินบำเหน็จ บำนาญ ดอกเบี้ย เงินฝากธนาคารเงินปันผลต่างๆ ค่าเช่าทรัพย์สินหรือมรดกตกทอดที่พระภิกษุได้มาโดยพินัยกรรม หรือเป็นทรัพย์สินที่ได้รับมาเพราะความเป็นพระภิกษุ เช่น เงินหรือทรัพย์สินที่มีผู้ถวายอันเนื่องมาจากกิจของสงฆ์ หรือถวายให้แก่วัดที่พระภิกษุพำนักอยู่ ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความชัดเจนว่าเฉพาะเงินหรือทรัพย์สินที่ไม่

เป็นการส่วนตัวของพระภิกษุโดยแท้เท่านั้น ที่จะตกเป็นสมบัติ “หรือ” กรรมสิทธิ์ ของวัดตาม มาตรา 1623 นี้

เอกสารอ้างอิง

- จาตุรนต์ ชุ่มชมภู. (2557). *ความสัมพันธ์ทางทรัพย์สินระหว่างสามเณรและการตกทอด ทรัพย์สินของพระภิกษุ* (วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต) กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิต บริหารศาสตร์.
- มนัสวี เพชรย้อย. (2558). *การจำกัดสิทธิของพระภิกษุในการเรียกร้องเอาทรัพย์มรดก* (วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขากฎหมายเอกชน) กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- พระครูวรกิจสุนทร. (2558). *กฎหมายทั่วไป* (พิมพ์ครั้งที่3). พระนครศรีอยุธยา: โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ศันันท์กรณ์ โสทธิพันธุ์. (2559). *ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับกฎหมายเอกชนโรมัน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิญญูชน.
- สุรพล ไตรเวทย์. (2550). *การร่างประมวลกฎหมายในประเทศไทยสยาม*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ วิญญูชน.
- ไสว เสนาราช. (2550) *พัฒนาด้านภูมิปัญญาและความเชื่อในพิธีกรรมเกี่ยวกับการตายของคน จังหวัดร้อยเอ็ด*. สืบค้น 1 กรกฎาคม 2563, จาก <https://shorturl.asia/N1tzy>
- สมยศ เชื้อไทย. (2549). *ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์*. กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์วิญญูชน.
- ไพบูลย์ นิลรัตน์โกศล. (2558). *ทรัพย์มรดกของพระภิกษุ* (รายงานการวิจัย). กรุงเทพฯ :สถาบัน พัฒนาข้าราชการ ฝ่ายตุลาการศาลยุติธรรม สำนักงานศาลยุติธรรม.

